

OSMANLI ARAŐTIRMALARI VII-VIII

EDITORS OF THIS SPECIAL ISSUE
İSMAIL E. ERÜNSAL — CHRISTOPHER FERRARD
CHRISTINE WOODHEAD

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES VII-VIII

İstanbul - 1988

Bu yazı Walsh Armağanı için tasarlanmış bulunan geniş kapsamlı bir makalenin giriş bölümü olarak kaleme alınmıştır. Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu, «Âlî'de Tenkid» konusundan hareketle Dîvan Edebiyatında tenkid ve değerlendirme meselesine yeni bir bakış getirmek istediği bu son çalışmasını tamamlayamadan aramızdan ayrılmıştır.

Makalenin elimizde bulunan bölümünü Merhum Hocamızın hâtırasını saygı ile anarak yayımlıyoruz.

ÂLÎ'DE TENKİD

Mehmed Çavuşoğlu

Gelibolulu Mustafa Âlî'nin Künhü'l-Ahbâr adlı ünlü tarihinin Osmanlı Devleti ile alâkalı bölümü, daha önce yazılmış olan tarihlerle kıyaslandırıldığında farklı özellikleri ile dikkati çeker. Birinci veya ikinci ağızdan dinlediği tarihî olaylar yanında bizzat şâhidi oldukları ile ilgili tefsirleri, izâhları, ülfet ettiği kişiler hakkındaki tenkidleri müstesnâ bir değer taşımaktadır. Tenkidlerinde, umûmiyetle, «cesûr» kelimesiyle ifâde olunabilecek bir üslûb kullanmıştır. Fakat en ziyâde hislerine mağlûb olduğu durumlarda dahi hakîkatden sapmamaya itinâ gösterdiği müşâhede olunur. Onun tahlilci (analyst) ve gözlemci (observer) gibi, kendisinden önce gelen tarihçilerde pek görülmeyen fakat müteâkib yüzyıllarda, bilhâssa Peçoyî ve Naimâ' da -aynı oranda olmamakla beraber- rastlanılan özellikleri kendisinin Onaltıncı yüzyıl Osmanlı tarihinin çok mühim bir kaynağı olarak telakkî edilmesine sebep olmuştur. Künhü'l-Ahbâr'dan başka eserlerinde, bilhâssa Hâlât-ı Kâhire ve Nasihatü's-Selâtin'de, devrin sosyal ve siyâsî hâdiselerini, devletin temel yapısındaki bozulmaları

mukâyeseli bir bakışla ele alarak tahlil ve teşhisi, geniş anlamıyla tenkîdi, onun değerini artıran başlıca özelliğidir. Âlî'nin Osmanlı tarihine, bilhâssa kendi müşâhidi olduğu zamanlardaki bu nev'i şahsına münhasır tahlilci ve tenkidci bakışında, müsbet veya menfi olarak irdelediği bu hâdisenin, her vaziyetin oluşumunda sanki kendi karakterinde bir kişinin veya kişilerin varlığı yahut yokluğu müessir olmuştur gibi bir iddiâ tavrı vardır. Fâtih'den Kanunî Süleyman devrinin başlarına kadar süren dönem için umûmiyet itibariyle medihkârdır, hattâ kendi zamanı için o devri birçok bakımlardan örnek olarak gösterir. Herhalde sözünü ettiğim tahlilci ve tenkidci tavrında ilmine güveninin, geçen asırda olduğu gibi, kendi kabiliyetindeki bir kişiye layık olduğu mevkîlerin muhakkak verileceğine itimadının te'sîri vardır. Beklediğini elde edemeyince daha dikkatli bir müşâhedeci, daha ayrıntılara dikkat eder bir tenkidci oluyordu. Fleischer'in de dediği gibi birkaç istisna dışında bulunduğu bütün vazifeler mâliye ile alâkalıydı ve bunlardaki terakkiler onu defterdarlığa götürebilirdi. Fakat o defterdarlık yerine ilmi ile mütenâsib bir mevkî olan nişancılığı kendisine lâıyk görüyor, bu mevkîe kendisini ulaştıracak meslekleri arıyordu. Önünde Koca Nişancı Celâl Çelebi, Ramazanzâde gibi hayranı olduğu iki örnek vardı. Lâfı dolandırmakdansa doğrudan doğruya ifâde etmek gerekirse Âlî'nin tenkidlerindeki yukarıdan bakış üslûbunu kendine biçtiği değerle muhâtab bulamayışıyla da izah etmek mümkündür. Biraz aşağıda söz konusu edilecek olan edebî tenkidlerinde bu tarzda tefsîre müsâid örnekler pek çoktur. Fakat neticede onun müşâhede, tenkid ve tahlillerinin kıymetini, bu izah ve tefsîrler azaltmıyor, hattâ menfi te'sîr yapmıyor. Âlî'nin sözü edilen «yukarıdan bakış» edâsı şu veya bu sebebe bağlanması mümkün bir üslûb meselesidir. Şurası var ki gördüğü veya bize gösterdiği manzara ve o manzarayı değerlendirişi dâima itimâda ve hürmete şâyândır. Aslında o, Arap, Fars ve Türk edebiyatının ortak estetik kâidesi mâhiyetindeki bedî', beyan, maânî; hakîkî mânâsını ifâde etmese bile fesâhât ve belâgat kelimeleriyle hulâsa edilmeleri mümkün bir üslûbta yazıyordu. Bir şâir ve edebiyat adamı olarak bu üslûbda selefi Kemalpaşaoğlu, Celalzâde Mustafa Çelebi ve Hoca Sâdeddin'i tâkib ederek en ünlü eseri olan Kühü'l-Ahbâr'ı yazmıştır. Aşağı yukarı bütün eserlerinde, bilhâssa Nâdirü'l-Mehârib'de ve Nusratnâme'de sözkonusu üslûb

hâkimdir: Hele bu iki eserinde ne söylemek gerektiği değil nasıl söylemek gerektiği yâni üslûbu muhtevâyâ tercih endişesi hâkimdir.

Osmanlı Devleti'nde Fâtih devrinden itibaren hemen hemen her ilim ve devlet adamının şairleri himaye ettikleri görülür. Başda şuarâ tezkireleri olmak üzere aşağı yukarı bütün biyografik kaynaklar bu hükmü teyid eden misallerle doludur. Aslında bakılırsa şairlerin dîvânlarında kendilerine kaside sunulan bilginlerin, vezir, kazasker, beylerbeyi gibi devlet adamlarının bir dökümünü yaparak, şairlerin ancak kasidelerini onları değerlendirecek kişilere takdim edecekleri varsayımından hareketle, sanatı ve sanatkârı -özellikle şairi- en çok kimin himaye ettiğini tesbit etmek mümkündür, ayrıca lazımdır da. Şurası muhakkak ki o devlet adamları, o bilginler pek az istisnâsiyle şiiri denemişler, dîvân şiirinin estetik ölçülerine göre takdire lâyık beyitler yazmışlardır. Bazıları da dîvân sahibi şairdiler. Fakat her hâl ü kârda çoğu şiirden anlayan, onları değerlendirmesini bilen kişilerdir. Âlî'nin sitâyîşle bahs ettiği Şeyhülislâm Kemâl Paşaoğlu ve Ebûssuûd Efendi'lerden -ilki dîvân sahibi- her ikisi de değerli şâir idiler. Kazasker Kadrî ve Muhyiddin Efendi'ler, Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi ile kardeşi Sa'dî Çelebi devrin ölçülerine göre şâir denilmeye lâyık kişilerdi. Sözü edilen dönem içinde yalnız Rüstem Paşa şâirleri, hattâ şiiri sevmemekle ithâm edilmiştir. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde her türlü yetenek ve hüner dâimâ mükâfâtlandırılmıştır. İlim sahibi olmak ise bunların başında geliyordu. Âlî'nin onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru yazdığı eserlerde, bilhâssa Kühü'l-Ahbâr'da devlet adamlarının ilme ve yetenekliliğe aldırış etmediklerini ısrarla belirtmesi kendisini örnek aldığı faraziyesine bağlansa bile, Kanunî devrinin sonlarından itibaren başlayan aksaklıklar, devleti ayakda tutan kanun, örf ve âdetlere karşı gösterilen itâatsizlikler ve nihayet duraklama ve çöküş devrini hazırlayan bu tür menfi davranışların gitgide artışı onun haklılığını göstermeye yeterlidir denilebilir.

Denilebilir ki Âlî, haklı olarak bu yerleşmiş kanâatin ilhâmiyle birkaç dîvân ve bir iki mesnevi sâhibi bir şâir, bir sürü eserler yazmış bir nâsir, hülâsa etmek lâzım gelirse ilmini isbât etmiş bir kişi olarak takdîr ve terfi' ümidinde idi. Herhalde siyâsî olayları tahlilde, askerî hareketlerin başarısızlıklarını tenkidde bir bakıma hak ettiğine îmân ettiği mükâfâtı kendisinden esirgeyen devlet adamları-

nı ve onları iktidâr sâhibi yapan düzeni hedef alıyordu. Fakat onun şâirler hakkındaki hükümleri o kadar geniş bir «ben»lik zâviyesinden verilmiş değildir. Ama kâbiliyeti ve dehâsı takdîr olunup itibâr görmüş hemen hemen her şâirde şu veyâ bu oranda eksiklik ve yanlışlık bulması -hattâ niçin söylemeyelim- yanlışlık ve eksiklik yaratmaya kalkması hence şöyle açıklanabilir: O, umduğu takdîri, şahsına biçtiği değerin mükâfatını bulamamaktan öylesine müteessir olmuştu ki, kendisini bizzat anlatıp tanıtmak için başkalarını yermek ve böylece onlara üstünlüğünü somut (müşahhas) bir şekilde isbat etmek telâşına kapılmıştır. Bu telâş onda yüzyıllar sonra bile hâlâ zevkle okunan şâirlerde kusur aramak gibi bir muvâzenesizlik husûle getirmişti. Bir kere daha önce söylediğim bir hükmü tekrar etmek istiyorum: Âlî'nin bulduğu kusurlar dîvan edebiyatının estetik kıstaslarına pek cüz'î bir istisnâ ile uygundur. Ve o, işte bu noktada bizim konumuz olmaktadır. Cornel Fleischer'in de veciz bir şekilde ifâde ettiği gibi, Âlî yükselme devrindeki siyâsî gelişmeleri ve askerî başarıları hikâye ile iktifâ etmekden memnun değildi. Kendi zamanına -Kühü'l-Ahbâr'ı yazmaya başladığı vakte- değin Osmanlı Sultanlarının zamanlarının ve idare tarzlarının eksiksiz bir manzarasını vermek için her sultanın saltanatının tarihinin sonunda o çağın önde gelen siyâsî, ilmî-edebî şahsiyetlerinin hayatlarını vermek istiyordu*.

* Cornel H. Fleischer, «Bureaucrat and intellectual in the Ottoman Empire», Princeton, 1986, 245-246.